

VOORWOORD

Ik heb het al vaak gezegd en ik kan er niet aan ontkomen: ik ben een kind van de twintigste eeuw. Dat zeg ik niet enkel omdat ik in die eeuw geboren ben, maar omdat het huis van mijn denken gebouwd is op fundamenteën gelegd door denkers en schrijvers die toen leefden en dachten. Als men wil begrijpen wie men is, is het belangrijk om te weten waar men vandaan komt. Dat geldt zowel voor het persoonlijke als voor het maatschappelijke.

Waar wij allen, of we dat nu beseffen of niet, rechtstreeks vandaan komen is een eeuw die vaak, en niet zonder reden, de bloedigste van alle eeuwen wordt genoemd. Die bedenkelijke reputatie is in grote mate te wijten aan twee wereldoorlogen en het ontstaan van het totalitarisme en alle bijhorende -ismes – communisme, fascisme en nazisme. We zouden kunnen tegenwerpen dat er in elke eeuw een heleboel mensen stierven, veldslagen werden uitgevochten en gebieden met geweld werden veroverd. Evenwel heeft de twintigste eeuw ontegensprekelijk iets wat andere eeuwen niet hadden: de systematiek waarmee hele groepen mensen zijn uitgemoord, de industriële manier en schaal van het moorden zelf.

Er zijn talloze theorieën opgesteld en analyses gemaakt om de vraag te

beantwoorden: hoe heeft het zover kunnen komen? Maar het kwaad van de twintigste eeuw blijft uiteindelijk in zijn diepste kern ongrijpbaar en onbegrijpelijk. Hoe is de mensheid zo kunnen ontsporen, dat hij heropvoedings-, straf-, werk-, en uiteindelijk uitroeiingskampen heeft bedacht? Meer nog: hoe heeft het zover kunnen komen dat hij die kampen niet louter heeft bedacht, maar in praktijk gebracht? Hoe is de mensheid zo kunnen ontsporen dat ook zonder die kampen miljoenen mensen de dood vonden in slachtpartijen, massamoorden en genocides? Volgens sommigen mogen we dit geen ontsporingen noemen. Het woord 'ontsporing' suggereert dat zulke barbarij geen eigenheid van de mens is, iets ongewoons, iets dat geen natuurlijk deel is van de geschiedenis van het mensdom.

Indien het kwaad intrinsiek in de mens zit, dan ook het goede. En precies daarover gaat dit boek. Het is een aanklacht tegen het kwaad en een ode aan het goede waartoe de mens in staat is. Hannah Arendt publiceerde in 1968 *Men in Dark Times*. Het is een collectie van tien portretten van mensen die ze bewonderde, omdat ze bronnen van hoop en licht waren in tijden van wanhoop en duisternis. *Men in Dark Times* is een bundeling van essays en artikelen die Arendt op verschillende tijdstippen en met verschillende doeleinden geschreven heeft. Ze verschillen in vorm, lengte, toon en stijl; met één verbindende draad. Telkens weer uit Arendt bewondering voor iemand die een baken van licht was en zich niet liet verleiden door het kwaad. Ook al slaat het woord 'men' bij Arendt op zowel mannen als vrouwen; ze voert acht mannen en slechts twee vrouwen op in haar boek.

In *Vrouwen in duistere tijden* schets ik een portret van het leven en werk van tien bewonderenswaardige vrouwen. Ze zijn bewonderenswaardig omdat ze allemaal het kwaad in de ogen hebben gekeken en hun rug recht hebben gehouden. Ze hebben het totalitarisme met hun denken én met hun daden het hoofd geboden. Dat betekent uiteraard niet dat ik met dit boek aan het eind ben gekomen van een exhaustief lijstje vrouwelijke voorbeeldfiguren die als intellectuele en morele gidsen voor onze tijd kunnen gelden. Geen enkel boek kan eer doen aan alle moedige vrouwen die de totalitaire verdrukking hebben weerstaan. En uiteraard is de lijst van vrouwelijke denkers die ik inspirerend en lovenswaardig vind veel langer.

Dat het deze tien vrouwen zijn, en geen tien andere, die in dit boek cen-

traal staan, berust op twee selectiecriteria. Eerst en vooral gaat het om moedige vrouwen die in hun denken en doen een groot politiek bewustzijn en maatschappelijk engagement hebben getoond in de strijd tegen de totalitaire verlokking en vernietiging. Ten tweede gaat het om vrouwen die mijn eigen denken hebben verbreed en verdiept, en dat nog steeds doen. Ieder van hen is ook vandaag nog steeds een gesprekspartner van me. Ik keer naar hun geschriften terug om de innerlijke dialoog – die de essentie van het denkwerk is – te voeren. Soms ga ik akkoord met wat ze zeggen, soms niet. Maar in een filosofische dialoog gaat het er niet om wie gelijk heeft, het gaat om de gemeenschappelijke zoektocht naar begrip.

Het zal de lezer opvallen dat deze tien vrouwen veel met elkaar delen en in veel opzichten ook van elkaar verschillen. Ze hebben andere levensbeschouwelijke overtuigingen en achtergronden, ze bevinden zich aan verschillende kanten van het politieke spectrum en hun gedachten kunnen niet onder de noemer van één filosofische school, levensbeschouwing of culturele strekking geplaatst worden. Die verscheidenheid is geen toeval. Het filosofische zoeken kan alleen maar zinvol zijn met een veelheid aan perspectieven. Het is een misvatting dat je een filosoof alleen maar goed kunt vinden en waarderen wanneer die jou bevestigt in je eigen opvattingen. Nee, de goede filosofen zijn diegenen die je dwingen om voorbij je eigen denkkaders te kijken. Pas uit een pluraliteit van visies, in de confrontatie met de andersdenkende, kan inzicht volgen. Echte filosofie is de verbreding van de horizon van de eigen gedachten.

Ondanks hun verschillen delen de tien vrouwen ook een aantal fundamentele karakteristieken. Ik heb elk hoofdstuk opgehangen aan een essentieel aspect van hun denken. Dat betekent niet dat ze niet meerdere van die aspecten bezaten en met elkaar deelden. Ik denk daarbij in de eerste plaats aan hun vrouw-zijn, en hoe zij zich allen staande hielden in een door mannen gedomineerde wereld. Ik denk ook aan hun grote realiteits- en verantwoordelijkheidszin, aan de manier waarop zij in het lijden van de medemens een persoonlijk moreel appel hoorden, aan de liefde voor literatuur en kunst waarin een liefde voor de mensheid weerklinkt, en ook aan de manier waarop ze met hun levensloop getuigen hoe vriendschap een betrouwbaar en noodzakelijk ankerpunt is op de woelige zee van het leven.

Wat de vrouwen ook met elkaar delen is dat hun denken lijdt onder een chronisch gebrek aan aandacht. Dat geldt zelfs voor Luxemburg, Arendt en Weil, in wier werk de laatste jaren een grotere interesse bestaat. Er is geen ontkennen aan dat de canon van de westerse filosofie of de westerse cultuurgeschiedenis te ‘mannelijk’ is. Vaak hoort men daarbij vervolgens het vergoelijkende cliché: ‘Ja, maar vroeger waren er ook gewoon veel minder vrouwen die schreven en dachten.’ Dat excuus geldt dan niet zelden als legitimatie voor het feit dat de filosofie, de cultuurgeschiedenis, de humane wetenschappen, nog steeds door mannen gedomineerd worden. Tijdens mijn eigen studies filosofie, zo’n twintig jaar geleden, heb ik over geen van de vrouwen in dit boek ooit les gekregen. Ook heb ik in mijn hele studietijd slechts één vrouwelijke professor voor de klas zien staan. En toen ik zelf doceerde en het werk van enkele van de vrouwen in dit boek, en dat van vele anderen, in mijn lesmateriaal incorporeerde, kreeg ik van studenten meermaals de vraag of het een statement was om over al die vrouwelijke filosofen les te geven. Wanneer dat gebeurde, vroeg ik hen altijd om zichzelf een andere vraag te stellen: de vraag waarom ze me die vraag stellen. Is het in de eenentwintigste eeuw dan nog zo ongewoon om over vrouwen les te krijgen dat het een feministisch statement zou moeten zijn? De vraag stellen is ze al ten dele beantwoorden.

Dat lijkt misschien anekdotiek van vroegere en recentere tijden, maar het is meer dan dat. Het wijst op de structurele miskennis van wat Simone de Beauvoir ‘de tweede sekse’ noemde, niet enkel vroeger, maar nu nog steeds. Ik hoop dat mijn boek kan leiden tot een herwaardering, in sommige gevallen moeten we spreken van een ‘herontdekking’, van het werk van de vrouwen in dit boek, en dat van vele anderen. De vrouw blijkt doorheen de geschiedenis bij nader inzien wel degelijk een denkend wezen te zijn geweest. Wij vrouwen; we hebben geleefd, we hebben gedacht, we hebben geschreven. En we verdienen het om veel breder gelezen te worden. De mensheid zou er niet alleen vrouwen, maar ook zichzelf een dienst mee bewijzen.

Aan de hand van tien portretten vormt dit boek een reis door de Europese twintigste eeuw, en een spiegel voor de onze. Het is mijn overtuiging dat we beter gewapend zullen zijn om de mensheid door onze eeuw te loodsen, om te voorkomen dat de vlam van de menselijkheid dooft, wanneer we allemaal iets meer van de geestelijke moed, de morele wijsheid en de persoonlijke betrok-

kenheid van de vrouwen die in dit boek centraal staan in onszelf zouden laten doordringen.

*

Naast de tien portretten heb ik aan dit boek ook drie bijlagen toegevoegd. Ze zijn belangrijk omdat het denkers betreft die in het boek veelvuldig terugkomen. Het gaat om Isaiah Berlin, Czesław Miłosz en Leszek Kołakowski (bijlage 1) enerzijds en Max Scheler (bijlage 2) anderzijds. Voor veel van de vrouwen in dit boek waren deze denkers persoonlijke gesprekspartners, metgezellen in het denkwerk. Ook voor de ontwikkeling van mijn eigen denken waren zij zeer belangrijk. Een betere kennis van hun leven en werk zal dan ook een dieper begrip opleveren van het leven en werk van de vrouwen die besproken worden.

Het centrale thema van hen allen zou in één woord gevat kunnen worden: vrijheid. Ze hebben allen uitvoerig over vrijheid gedacht en hebben allen vurig voor vrijheid gestreden. Nadenken over vrijheid is niet zelden een even grote uitdaging als ervoor vechten. De geschiedenis van de filosofie vormt een heus labyrint van theorieën, ideeën, opvattingen en overtuigingen over wat ‘echte’ vrijheid precies betekent en hoe die gerealiseerd moet worden. Opdat we onze weg in dat grote labyrint kunnen vinden, is het belangrijk om vertrouwd te zijn met drie algemene vrijheidsconcepten: negatieve vrijheid, positieve vrijheid en republikeinse vrijheid (bijlage 3).